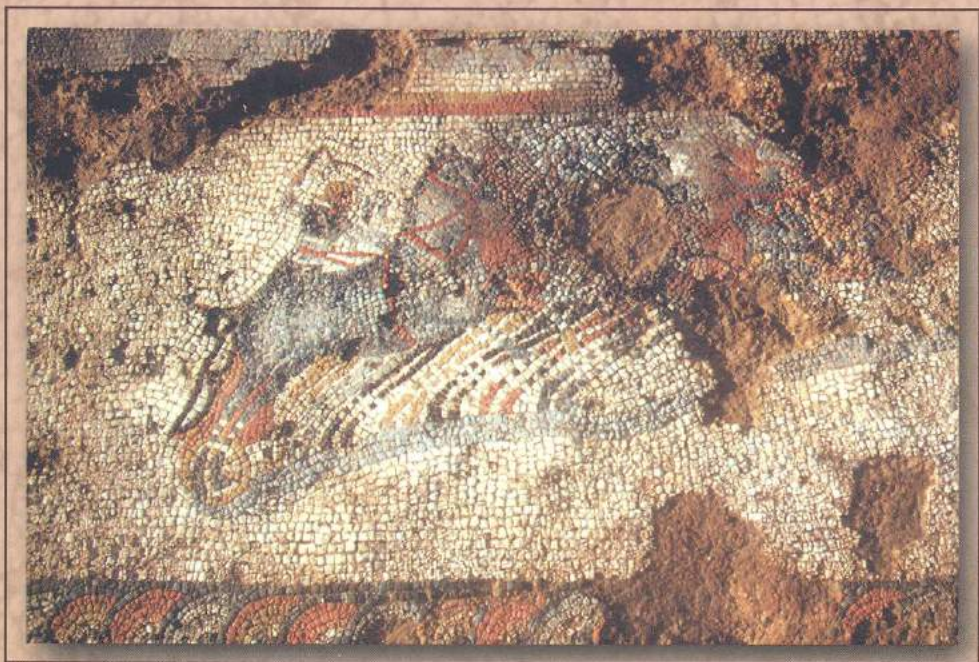

ΛΕΠΕΤΥΜΝΟΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ
ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ,
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ

LEPETYMNOS

Studies in Archaeology and Art
in memory of Georgios Gounaris

*LATE ROMAN, BYZANTINE,
POSTBYZANTINE PERIOD*

LEPETYMNOS

Studies in Archaeology and Art
in memory of Georgios Gounaris

*LATE ROMAN, BYZANTINE,
POSTBYZANTINE PERIOD*

Edited by

Ath. Semoglou, I.P.Arvanitidou, Em.G. Gounari

K.& M. ANT. STAMOULIS PUBLICATIONS
DOMUS BYZANTINUS

ΛΕΠΕΤΥΜΝΟΣ

Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης
στη μνήμη του Γεωργίου Γούναρη

*ΥΣΤΕΡΗ ΡΩΜΑΪΚΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ,
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ*

Επιμέλεια

Αθ. Σέμογλου, Ι. Π. Αρβανιτίδου, Εμμ. Γ. Γούναρη

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Θεσσαλονίκη 2018

Επιμέλεια: Αθ. Σέμογλου - Ι. Π. Αρβανιτίδου – Εμμ. Γ. Γούναρη

Τιμητική επιτροπή:

Π. Βοκοτόπουλος

Γ. Βελένης

G. Koch

Α. Μέντζος

Κ. Τσουρής

Οργανωτική επιτροπή:

Α. Σέμογλου

Μ. Παϊσίδου

Ι. Π. Αρβανιτίδου

Α. Γκιόγκη

Σ. Κωνσταντινίδου

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ – ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ & Αθ. Σέμογλου – Ι. Π. Αρβανιτίδου – Εμμ. Γ. Γούναρη 2018

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Π.Π. ΓΕΡΜΑΝΟΥ – ΙΩ. ΜΙΧΑΗΛ 2

546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τηλ. 2310-264.748

2310-900.777

69.46.461.460

email : anstamoulis@hotmail.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα συντακτικής επιτροπής	3
Πρόλογος του Άλκη Χαραλαμπίδη	5
Γεώργιος Γούναρης. Βιογραφικό – Εργογραφία	7
Peter Pilhoffer, Γεώργιος Γούναρης in Philippi. Rückblick auf die Forschung eines halben Jahrhunderts	13
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	23
Ioanna P. Arvanitidou, Public baths in the Early Byzantine Thessaloniki	25
Ayşe Aydın, St Paul’s church in Tarsus	41
Νικόλαος Γκιολές, Η βυζαντινή ναοδομία της μεταβατικής περιόδου, 7 ^{ος} - μέσα 9 ^{ου} αιώνα	53
Guntram Koch, The church of Saint Mary in Labova/Albania	61
Ευτέρπη Μαρκή, Έργα και ημέρες του Μ. Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη...	77
Κώστας Τσουρής, Ύδρευση στρατιωτικών εγκαταστάσεων στη βυζαντινή περιφέρεια (9 ^{ος} - 15 ^{ος} αι.)	91
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ	109
Πασχάλης Ανδρούδης – Ιωάννης Τσιουρής, Μια «άγνωστη» κτητορική επιγραφή (1528) και οι τοιχογραφίες του Αγ. Αχιλλίου Παλαιόπυργου Τρικάλων	111
Σοφία Δουκατά - Δεμερτζή, Η τοιχογραφία του Βαπτιστηρίου της Βασιλικής Α΄ των Φιλίππων	135

Karin Kirchner, Eine unbekannte kretische Ikone des heiligen Georg in britischem Privatbesitz	153
Χρυσάνθη Μαυροπούλου - Τσιούμη – †Μαρία Καζαμία - Τσέρνου, Ζητήματα και προβληματισμοί από την εικονογράφηση του Αγίου Γεωργίου στη μνημειακή ζωγραφική της Θεσσαλονίκης	167
Νίκος Παζαράς, Παλαιολόγεια εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας από τον Ιερό Ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Πλατεία Ιπποδρομίου Θεσσαλονίκης	191
Μελίνα Π. Παϊσίδου, Αμφιπρόσωπη φορητή εικόνα στην Παναγία Αχειρο- ποίητο Θεσσαλονίκης; Παναγιά Ρευματοκρατόρισα – Σταύρωση	209
Ευαγγελία Παπαθεοφάνους - Τσουρή, Ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκος με δορυφορούντες αρχαγγέλους σε βυζαντινούς ναούς της Δωδεκανήσου. Εικονογραφική προσέγγιση	225
Μαγδαληνή Παρχαρίδου, Τα κειμήλια του Ιερού Ναού του Αγίου Γεωργίου στην Ξυλόπολη. Τα πρώιμα έργα (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.)	239
Αναστασία Σακελλαριάδη, «Νικολάου χείρ...τό επίκλην Ρίτζης...έκ Πελοπόννησον»: ο εικονογραφικός διάκοσμος του ναού του Αγίου Νικολάου στην Πέτρα Λέσβου (1721)	255
Αθανάσιος Σέμογλου, Κλασικά στοιχεία στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού του οσίου Νικάνορα στη Ζάβορδα Γρεβενών και στο έργο του Φράγκου Κατελλάνου	277
Αγγελική Στρατή, Νέα στοιχεία από τη ζωγραφική του Ονούφριου στο ναό των Αγίων Αποστόλων Ελεούσης στην Καστοριά	289
Αναστασία Τούρτα, Η παράσταση «Εις Άδου Κάθοδος» σε εικόνα του εργαστηρίου του Φράγγου Κατελάνου	305
Μαρίζα Τσιάπαλη, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου Αιανής	321
Αγαθονίκη Δ. Τσιλιπάκου, Νεότερα περί του «εργαστηρίου της Αγιάς» μέσα και από τη συλλογή εικόνων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (ΜΒΠ)	335
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, Μεταβυζαντινή φορητή εικόνα του Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω στη Λάρνακα της Κύπρου	355

Ιωάννης Π. Χουλιάρης, Νέα στοιχεία σχετικά με την παρουσία ζωγράφου της σχολής των Θηβών στην περιοχή του Ζαγορίου Ιωαννίνων κατά τον 16 ^ο αιώνα	361
---	-----

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

.....	381
Γιάννης Θεοχάρης, Μέτωπο Αγίας Τράπεζας (;) από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης	383
Άννα Μισαηλίδου, Ανοίγματα ειδικής μορφολογίας: Η σύνθεση των "αχλαδόσχημων" φεγγιτών στους ναούς της Χίου	395
Ιωακείμ Παπάγγελος, Περί της προελεύσεως του παλαιοχριστιανικού ανάγλυφου τόξου της Βάλτας Κασσάνδρας	417
Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Ανάγλυφες εικόνες από το Δεσποτάτο της Ηπείρου	435
Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, Μαρμάρيني κιλλίβαντες με ανάγλυφο διάκοσμο στα εγκάρσια τόξα του νάρθηκα της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη ...	453

ΠΟΙΚΙΛΙΑ

.....	467
Γεώργιος Βελένης, <i>Addenda et corrigenda</i> σε δύο ενεπίγραφους βωμούς αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μικρά Ασία	469
Σταύρος Γουλούλης, Οι πρώτοι Μάρτυρες και το αρχαίο θέατρο της Λάρισας	487
Σταύρος Ζαχαριάδης, Με αφορμή τη γκρίζα κεραμική των Φιλίππων	499
Νίκος Ζήκος, Αδημοσίευτο Μολυβδόβουλλο Ανδρονίκου Κοντοστεφάνου	521
Σωτήρης Ν. Καδάς, Το Τετραευάγγελο αρ. 52 της Μ. Δοχειαρίου Αγίου Όρους	533
Apostolos G. Mantas, Discrepancies in copying and searching for a lost model: on three miniatures of the Gospel Džruči II	547
Αριστοτέλης Μέντζος, Επιγραφή των Φιλίππων από το αρχείο του Στ. Πελεκανίδη	563

Νικόλαος Μ. Μπονόβας, Επισκευές από χαλκογραφημένες πλάκες παραγωγής χάρτινων εικόνων της Μονής Ξηροποτάμου Άθω (β' μισό 19 ^{ου} αιώνα)	567
Elisabeth Paneli, Von der römischen Ikonographie zum Christentum. Die Entwicklung der Ikonographie der römischen Zwischengoldgläser vom 3. bis zum 5. Jahrhundert n.Chr.	581
Eythymios Rizos, Extramural <i>Regiones</i> and Thracian <i>Proasteia</i> of Constantinople	595
Συντελεστές	609

CONTENTS

Editorial Committee Preface	3
Alkis Charalampidis' Preface.....	5
Georgios Gounaris. Biography	7
Peter Pilhoffer, Georgios Gounaris in Philippi. Review of fifty years of research	13
ARCHITECTURE	23
Ιωάννα Π. Αρβαντιδου, Δημόσια λουτρά στην πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη	25
Ayse Aydin, Die Pauluskirche in Tarsus	41
Nikolaos Gkioles, Byzantine church building during the age of transition (7th - 9th century)	53
Guntram Koch, Ο ναός της Κοίμησης στο Λάμποβο της Αλβανίας	61
Euterpi Marki, Works and days of Constantine the Great in Thessaloniki	77
Kostas Tsouris, Water supply of military establishments in the byzantine provinces (9th - 15th century)	91
PAINTING	109
Paschalis Androudīs – Ioannis Tsiouris, Sur une inscription «inconnue» de dédicace (1528) et les fresques de l'église de Saint- Achille à Palaiopyrgos, Trikala	111

Sofia Doukata - Demertzi, The fresco of the baptistery of Basilica A in Philippi	135
Karin Kirchainer, Μία άγνωστη κρητική εικόνα του Αγίου Γεωργίου σε Βρετανική ιδιωτική συλλογή	153
Chrisanthi Mavropoulou - Tsioumi – †Maria Kazamia - Tsernou, Issues on the iconography of St George in the monumental painting in Thessaloniki	167
Nikos Pazaras, Palaiologan icon with Virgin Hodegetria from Sts Constantine and Helen church at Hippodrome square in Thessaloniki	191
Melina P. Paisidou, Billateral icon in the church of the Virgin Acheiropoietos in Thessaloniki: Panagia Revmatokratorissa - Crucifixion	209
Evaggelia Papatheofanous - Tsouri, Le type iconographique de la Vierge Trônant, tenant l'enfant de face sur les genoux, entourée des archanges Michel et Gabriel, aux églises byzantines du Dodécanèse	225
Magdalini Parcharidou, The heirlooms of the church of St George in Xylopoli. The early works (17th - 18th century)	239
Anastasia Sakellariadi, "By the hand of Nikolaos...called Ritzes...from the Peloponnese": the iconographic decoration of the church of Saint Nicholas in Petra, Lesvos (1721)	255
Athanasios Semoglou, Éléments classiques dans les peintures murales du catholicon de Hosios Nikanor à Zavorda et dans l'œuvre de Frangos Catellanos	277
Aggeliki Strati, Nuove ricerche della Chiesa dei Santi Apostoli di Eleousa a Kastoria	289
Anastasia Tourta, The scene of the "Descent into Hades" in an icon from the workshop of Frangos Katelanos	305

Mariza Tsiapali, The wall paintings of the byzantine church of Ayios Dimitrios in Aiani	321
Agathoniki D. Tsilipakou, Latest about the "workshop of Agia" based also on the icon collection of the museum of Byzantine Culture	335
Christodoulos Chatzichristodoulou, Post-byzantine portable icon of St Dionysos at the Mount Olympus in Larnaka, Cyprus	355
Ioannis P. Chouliaras, New evidence concerning the presence of a painter of the "School of Thebes" in the Zagori region (Ioannina) in the 16th century	361

SCULPTURE

.....	381
Giannis Theocharis, An altar front (?) from Hagia Sophia in Thessaloniki	383
Anna Misailidou, Openings of special morphology: the composition of the "pear-shaped" windows at the churches of Chios	395
Ioakeim Papaggelos, On the origin of the Early Christian relief arch of Valta in Cassandra	417
Varvara N. Papadopoulou, Relief icons from the Despotate of Epirus	435
Constantinos Th. Raptis, Marble consoles with relief decoration at the traverse arches of the Acheiropoietos basilica in Thessalonike	453

VARIA

.....	467
Georgios Velenis, <i>Addenda et corrigenda</i> on two inscribed altars of the Imperial Age from Asia Minor	469
Stavros Gouloulis, The first Saint Martyrs and the ancient theater of Larissa	487
Stavros Zachariadis, Regarding the gray ware from Philippi	499

Nikos Zikos, An unpublished lead seal of Andronikos Kontostephanos .	521
Sotiris N. Kadas, The Gospel Book Dochiariu 52 in Mount Athos.....	533
Apostolos G. Mantas, Ασυμφωνίες στην αντιγραφή και αναζήτηση ενός χαμένου προτύπου: σχόλια σε τρεις μικρογραφίες του Ευαγγελίου Džruči II	547
Aristotelis Mentzos, An inscription from Philippi from the archive of Stylios Pelekanidis	563
Nikolaos M. Mponovas, Repairs of copper plates for the production of paper icons belonging to the Monastery of Xeropotamou in Athos (second half of the 19th century)	567
Ελισάβετ Πανέλη, Από τη ρωμαϊκή εικονογραφία στον Χριστιανισμό. Η εξέλιξη της εικονογραφίας των ρωμαϊκών διάχρυσων αγγείων από τον 3 ^ο έως τον 5 ^ο αι. μ.Χ. – Επιγραφές, Παρατηρήσεις	581
Ευθύμιος Ρίζος, Οι εκτός των τειχών ρεγεώνες και τα θρακικά προάστεια της Κωνσταντινούπολης	595
Contributors	609

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΛΑΡΙΣΑΣ

Η σημερινή Μητρόπολη Λαρίσης, κατέχοντας σχεδόν τα όρια της αρχαίας Πελασιγώτιδας¹, στην ύστερη ρωμαϊκή - βυζαντινή περίοδο ήταν επικεφαλής, Μητρόπολις επισκοπών της Θεσσαλίας και των γύρω περιοχών μέχρι τη Λοκρίδα². Η εκκλησιαστική πρωτοκαθεδρία της Λάρισας, σε όλη την Κεντρική Ελλάδα, ήταν συνέχεια της πολιτικής υπεροχής της ως παλαιάς έδρας του Κοινού των Θεσσαλών. Από το 297, με τη νέα διοικητική ρύθμιση του Διοκλητιανού, οπότε το Κοινό τυπικά καταργήθηκε, κατέστη έδρα του διαμερισματος της Θεσσαλίας με επικεφαλής “άρχοντα” (praeses) υπό τη διοίκηση της Μακεδονίας³. Προήχθη δε σε αρχιεπισκοπή επί Ιουστινιανού⁴.

Στο μεταγενέστερο τοπικό αγιολόγιο πέρα από τον μητροπολίτη της Λαρίσης Αχιλλίο⁵, που αναδείχθηκε άγιος στην 1^η χιλιετία, και μερικούς άλλους μητροπολίτες Λαρίσης της 2^{ης} χιλιετίας⁶, δεν είναι γνωστοί άλλοι άγιοι, όπως ενδεχόμενοι Μάρτυρες των τριών πρώτων αιώνων, από αυτούς που υπήρχαν παντού. Είναι τυχαίο που στις αρχές του 10^{ου} αιώνα ο μητροπολίτης Φίλιππος φρόντισε να πλουτίσει τη Λάρισα με λείψανα νέων Μαρτύρων της εποχής του, μεταφέροντας από την περιοχή Τυρνάβου τα λείψανα των αγίων Αρμοδίου και τους συν αυτό (11 Μαΐου)⁷;

* Ευχαριστώ τον π. Πορφύριο, ηγούμενο της μονής Προδρόμου Αλιάκμονα, και τον αρχαιολόγο, Βαγγέλη Παπαθανασίου, για τις διορθώσεις και τη γόνιμη συζήτηση που είχα πάνω στην παρούσα μελέτη. Οφείλω, όμως, να τιμήσω τον κ. Λάζαρο Δεριζιώτη, επίτιμο έφορο Αρχαιοτήτων, γιατί το παρόν στηρίζεται σε μία παλαιά συζήτηση που είχαμε κάνει επί του θέματος.

1. Θ. Αξενίδης, *Η Πελασιγίς Λάρισα και η αρχαία Θεσσαλία*, τομ. Α', Αθήνα 1947, 20 κ.ε.

2. Αβραμέα 1974, 39 κ.ε.

3. Αβραμέα 1974, 18-22.

4. Ρίζος 2007, 474-499.

5. Στ. Γουλούλης, Ο τάφος του αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985, *Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου "Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον"*, (Λάρισα 26-28/4/1985), Λάρισα 1985, 211-240, 214-216, 228 κ.ε.

6. Έτσι στους Αγίους Αναργύρους Τρικάλων (1627), όπου έδρευε η Μητρόπολις Λαρίσης (c.1318-1739), εικονογραφούνται επτά άγιοι αρχιεπίσκοποι Λαρίσης, μετά από τον άγιο Αχιλλίο, βλ. Σοφιανός 1984, 147-161. Η ίδια ομάδα αγίων υπήρχε και στον ναό του Αγίου Στεφάνου Τρικάλων, βλ. Σοφιανός 1984, 153.

7. Δ. Σοφιανός, Ανέκδοτος κανών του μάρτυρος Αρμοδίου συνταχθείς υπό του Αρσενίου Κρυπτοφέρρης (1Α' αι.), *ΕΕΒΣ* 39/40 (1972/73) 95-109. E. Follieri, S. Ardornio martire in Tessaglia, *Analecta Bollandiana* 93 (1975) 313-348.

Μάρτυρες από την πρώτη περίοδο των διωγμών πρέπει να υπήρχαν στην περιοχή της Λάρισας, αφού στα μέσα του 2^{ου} αιώνα εντοπίζονται δείγματα κοινωνικού αναβρασμού ή απειλής διωγμού εις βάρος των Χριστιανών. Ο Ευσέβιος Καισαρείας παραπέμποντας στον Μελίτωνα Σάρδεων (2^{ος} αι.) αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Αντωνίνος ο Ευσεβής (138-161) είχε εκδώσει διάταγμα προς τους κατοίκους της Ελλάδας, πρωτίστως στις τρεις μεγάλες πόλεις του ανατολικού ελλαδικού οδικού άξονα, την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα: «περί του μηδέν νεωτερίζειν κατά Χριστιανών». Σημαίνει η εντολή να μην περάσουν οι Λαρισαίοι πέρα από κάποια διατεταγμένα⁸. Κανονικά θα επιβεβαίωνε τις οδηγίες της γνωστής εγκυκλίου διαταγής του Τραϊανού (έτος 112) προς τον Πλίνιο τον Νεώτερο να μην ασχολούνται οι αρχές με μη επώνυμες καταγγελίες, να μη ‘ζορίζουν’ δηλαδή τα πράγματα⁹.

Αμφιβολίες υπάρχουν αν στη βασιλική Α της Δολίχης της Περραιβίας υπήρχε μάρτυρας αυτής της περιόδου¹⁰. Ακόμη, τμήματα τραπεζών μαρτύρων βρέθηκαν στις Βασιλικές Α΄ και Β΄ των Φθιωτίδων Θηβών¹¹, το μεγαλύτερο κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο θεσσαλικό λιμάνι, επίγειο της Λάρισας. Οι ανασκαφές (Βασιλική Α΄) έδειξαν ότι ετιμάτο ο άγιος Ονήσιμος¹², είτε ο συνεργάτης του Αποστόλου Παύλου, ο δούλος κοιμιστής της προς Φιλήμονα επιστολής¹³ ή, το πιο πιθανό, Μάρτυρας (της εποχής Διοκλητιανού ;)¹⁴. Μία άλλη πληροφορία θέλει να εντοπίζονται σε ανασκαφές που έγιναν στη Λάρισα πριν από το 1879 ναός με οστά, τα οποία εκτιμήθηκαν ως λείψανα αγίου¹⁵, αλλά δεν μπορεί να υπολογισθεί περί τίνος πρόκειται.

8. Ευσέβιος, Εκκλησιαστική ιστορία, Δ΄, 26, 10: «ὁ δὲ πατήρ σου..., ταῖς πόλεσι περὶ τοῦ μηδὲν νεωτερίζειν περὶ ἡμῶν ἔγραψεν, ἐν οἷς καὶ πρὸς Λαρισαίους καὶ πρὸς Θεσσαλονικεῖς καὶ Ἀθηναίους καὶ πρὸς πάντας Ἑλληνας...». Το έγγραφο δεν αναφέρεται στον J.H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, APhS 178, Philadelphia 1989, 320 κ.ε.

9. J. Siat, La persécution des chrétiens au début du IIe s. d'après la lettre de Pline le Jeune et la réponse de Trajan en 112, *Les Etudes Classiques* 63 (1995) 161-170. Κ. Σιαμάκης, *Εξωχριστιανικές μαρτυρίες για το Χριστό και τους Χριστιανούς*, Αθήναι 2000, 21-26, όπου βιβλιογραφία.

10. Για τον ακέφαλο σκελετό που βρέθηκε στον μοναδικό και ασύλητο τάφο του διακονικού, βλ. Α. Δεριζιώτης – Σπ. Κουγιουμτζόγλου, Η Περραιβική Τριπολίτις κατά την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο. Το Καστρί της Δολίχης του Δήμου Λιβαδίου, *ΘΗμερ.* 51 (2007) 33-64, 40. Α. Δεριζιώτης – Σπ. Κουγιουμτζόγλου, Χριστιανική Περραιβία, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), τόμος Ι: Θεσσαλία, 389-401, 395.

11. Αβραμέα 1974, 40, όπου βιβλιογραφία.

12. Ο. Karagiorgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th century A.D.) The archeological evidence*, Oxford - Trinity 2001, 59.

13. *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά Β1, 220.

14. Γ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους μέσους χρόνους (Δ΄-ΙΔ΄ αι.)*, Ιωάννινα 1997, 158, όπου βιβλιογραφία.

15. Μ. Ρ. Καμηλάρι, Ιεραί αναγραφαί..., *Θεσσαλικά Χρονικά* 5 (1936) 38-86, 43-44: «Εντός της θήκης υπό το αργυρούν κάλυμμα μέγα οστούν μικρού (;) αγίου (;) ανωνύμου τυλιγμένον εντός φύλλου της εφημερίδος “Νεολόγου Κων/πόλεως” της 11-23 Ιουνίου 187...Πιθανόν το οστούν έλαβεν ο Γρηγόριος (ιερομόναχος

Το μοναδικό τεκμήριο τιμής Μαρτύρων στη Λάρισα ή τα περίχωρά της, είναι η ανάγλυφη τράπεζα του Βυζαντινού Μουσείου Αθήνας (Αρ. ευρ. ΒΜ 128, διαστ.: 0,71 x 0,56 x 0,07 μ.) του 4^{ου}-5^{ου} αιώνα. Φέρεται να ανακαλύφθηκε ως μεμονωμένο εύρημα και όχι *in situ*, σε ναό-Μαρτύριο, το 1903 στο Μεγάλο Κεσερλί / Συκούριο, στους νοτίους πρόποδες του Κισσάβου (εικ. 1). Περιέχει πέντε αβαθείς κοιλότητες για προσφορές. Η υπάρχουσα επιγραφή είναι η εξής: «Μαρτύρ[ων] / [Γ]ωάννου, Λουκᾶ, Ανδρέου, Λεωνίδο[υ] [...]. / [Ἐτελειώ]θη τ[ὸ] Μαρτύριον [τῆ] πρὸ ἐε' καλ(ανδῶν) Ἰαν[ουαρίων]· [ἐποίη]σεν ἡ δούλη αὐτῶν Σωτ[ηρία]». Εν συνόψει: Μία ευσεβής γυναίκα, πιστή (δούλη) των πέντε Μαρτύρων, προφανώς εύπορη, η Σωτ(ηρία);, έκτισε το Μαρτύριο για τους Μάρτυρες Ιωάννη, Λουκά, Ανδρέα, Λεωνίδα κι έναν άλλον που δεν σώθηκε το όνομά του, στις 18 Δεκεμβρίου. Οι Α. Αβραμέα και D. Feissel σημειώνουν: «*Il se peut que la date du 18 decembre à laquelle leur martyrion fut achevé (ou dédié ?) correspondre au jour de leur fête*»¹⁶. Αν η εορτή επαναλαμβάνει την ημέρα του μαρτυρίου των, μετά από τόσα χρόνια τι άλλο θα είχε διατηρηθεί στη μνήμη στην τοπική Εκκλησία; Ο τόπος και ο χρόνος του μαρτυρίου δεν αναφέρεται, θεωρήθηκαν αυτονόητα.

Κρίνοντας από τα ονόματα των Μαρτύρων, πιθανόν όλοι είναι άνδρες και καμία γυναίκα, διαπιστώνεται ότι εμφανίζονται ταξινομημένα. Αν και τα τρία είναι εβραϊκής προελεύσεως, αφού στη ρωμαϊκή Λάρισα υπήρχε κοινότητα Εβραίων¹⁷ είναι δε γνωστόν ότι στην Ελλάδα και αλλού αυτή έδινε τα πρώτα μέλη μιας τοπικής Εκκλησίας, μπορούν να θεωρηθούν ελληνικά ή εξελληνισμένα. Τιμούν όμως τη μνήμη τριών αποστόλων κι ενός ιεράρχη που έδρασαν στον Ελληνικό χώρο και υπήρξαν προστάτες μεγάλων πόλεων: 1. Ιωάννης ο ευαγγελιστής και απόστολος εκ των 12 Μαθητών που έζησε στην Έφεσο. 2. Λουκάς ο ευαγγελιστής και απόστολος εκ των 70οντα, ο οποίος σχετίζεται με τη Θήβα, 3. Ανδρέας ο απόστολος εκ των 12 Μαθητών, ο οποίος φέρεται να μαρτύρησε στην Πάτρα, μία πόλη στο τέλος της οδικής διαδρομής από τη Βόρειο

λογοθέτης εξ Αγίου Γεωργίου) εκ των τότε εν Λαρίση γενομένων ανασκαφών, εν αις ελέγετο ευρεθείσα εκκλησία και λείψανα αγίου». Για ανασκαφές περί το 1876 βλ. Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμος Α', Λάρισα 1996, 233-234.

16. Α. Avraméa – D. Feissel, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception de Météores)*, *TM* 10 (1987) 357-398, 366-367 (no. 4), όπου βιβλιογραφία. Αβραμέα 1974, 40, όπου βιβλιογραφία. Ο Γ.Α. Σωτηρίου, *Τράπεζα Μαρτύρων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, *Πρακτικά ΧΑΕ*, περ. Γ', Α' (1932) 7-17, 7, σημειώνει ότι «*προέρχεται εκ Λαρίσης της Θεσσαλίας και εισήχθη εις το Βυζαντινόν Μουσείον εκ της συλλογής της Χρ. Αρχ. Εταιρείας*». Πρβλ. Ευ. Χαλκιά, «*Τράπεζες Μαρτύρων*». Η σημασία του όρου και η τύχη του στην ελληνική βιβλιογραφία, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΙΔ' (1987-1988) 101-106, 101-102.

17. Αβραμέα 1974, 39.

Ελλάδα έως το Ιόνιο, αλλά μπορεί να σχετίζεται με τη Θεσσαλία¹⁸. 4. Ο Λεωνίδης, επίσκοπος Αθηνών μαρτυρήσας επί Δεκίου¹⁹.

Η ομάδα υποβάλλει μία ιεραρχία τιμωμένων αγίων, με προηγούμενους όσους έχουν συγγραφικό έργο, πάνω σε μία ιερή γεωγραφία της εποχής. Σε σημείο να γεννάται υποψία, μήπως πρόκειται για τους ίδιους τους αποστόλους και ιερομάρτυρες. Δεν θα δηλώνονταν, όμως, σε μια τόσο λαλίστατη επιγραφή, ότι ήταν απόστολοι ή επίσκοποι; Επίσης ο ευαγγελιστής Ιωάννης δεν υπήρξε Μάρτυρας. Ο συντάκτης αποτύπωσε ένα κείμενο των πέντε ονομάτων σαν κατάλογο στρατιωτών του Χριστού. Υπάρχει ένας οιονεί επικεφαλής, ο Ιωάννης, φέρων το όνομα του μείζονος των θεολόγων Αποστόλου του Χριστού που ανήκει στην πιο σημαντική αποστολική έδρα του 5^{ου} αι., την Έφεσο, πόλη της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου (430/31). Δεν πρέπει να ήταν επίσκοπος, γιατί κανονικά αυτό θα δηλωνόταν²⁰. Η ομάδα λοιπόν είναι συμπαγής, χωρίς ρωμαϊκά ή παραδοσιακά ελληνικά ονόματα ή συμβολικά, αλλά χριστιανικά, με αίσθηση ιεραρχίας αλλά και συνείδηση της ιστορίας της Εκκλησίας. Οπότε, πρέπει να είναι επίλεκτα μέλη της ίδιας κοινότητας κι όχι πρόσωπα από διάφορα μέρη, στελέχη: ιερείς, διάκονοι, ιεροκήρυκες, λειτουργικό προσωπικό κτλ. (Θα ήταν τολμηρό να θεωρηθούν χειροτονίες του ίδιου ανθρώπου;) Μίας Εκκλησίας που είχε δημόσια αναφορά σε αστικό περιβάλλον, έχοντας συνείδηση του εκκλησιαστικού χρόνου, με έμφαση στη λογιότητα και την ιεραποστολή κι ως εκ τούτου περισσότερο εκτεθειμένοι στη ρωμαϊκή δίωξη.

Συνδυάζοντας το όνομα του αγίου Λεωνίδα που μαρτύρησε επί Δεκίου, τη δημόσια αναφορά της ομάδας, που προϋποθέτει την ειρήνη που ακολούθησε²¹, τον μεγάλο αριθμό που τα συγκαταλέγει σε θύματα μαζικού διωγμού σε έναν τόπο, εκτιμάται ότι μπορεί να υπήρξαν Μάρτυρες του τελευταίου μεγάλου διωγμού (303/4 κ.ε.). Οι πέντε Μάρτυρες δεν έχουν ρωμαϊκά ή ελληνικά ονόματα, πιθανότατα δεν είναι Ρωμαίοι πολίτες, αποτυπώνουν μία αντίληψη της ελλαδικής εκκλησιαστικής ιστορίας με υπεροχή ονομάτων λογίων (ευαγγελιστών), είναι δηλαδή προϊόν ώριμης εξέλιξης σε αστικό περιβάλλον και όχι αγροτικό. Εκφράζουν μία πολυπληθή εκκλησιαστική κοινότητα με έντονα συσπειρωμένες τάσεις και αναφορές προς την αρχέγονη Εκκλησία, δείγμα ενός εκκλησιαστικού "εθνικισμού" και δη ελληνικού. Ενδεχομένως κάτι ανάλογο υποδηλώνει και η αντιχριστιανική κίνηση των Ελλαδιτών, ιδιαίτερα στις τρεις προαναφερθείσες

18. Μεταγενέστερες πηγές του αποδίδουν τον εκχριστιανισμό της Θεσσαλίας και της Ελλάδος, βλ. Αβραμέα 1974, 39.

19. Fr. Halkin, *BHG* Tome II, Bruxelles 1957, 54-55. Τιμάται δε στη βασιλική Ιλισού (6^{ος} αι.), βλ. Πάλλας 1989, 26. Ομοίως και στο Κλαψί/Κλαυσίον Ευρυτανίας, όπου του αφιερώθηκε βασιλική (β΄ τέταρτο 6^{ου} αι.), βλ. Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά - Ε. Πελεκανίδου (συνεργασία), *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τόμος II. Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 164-169, όπου βιβλιογραφία.

20. Πρβλ. την τράπεζα προσφορών του επισκόπου Κληματίου στην Αθήνα, βλ. Πάλλας 1989, 20-22.

21. P. Keresztes, *The Peace of Gallienus: 260-303 A.D.*, *Wiener Studien* 88 (1975) 174-185.

πόλεις, όπου υπήρχαν οργανωμένες εκκλησίες, εφόσον Θεσσαλονίκη και Αθήνα ήταν αποστολικές εκκλησίες ήδη πριν από έναν αιώνα.

Το γεγονός ότι η τράπεζα προσφορών φέρεται να βρέθηκε στο Συκούριο δεν σημαίνει αυτόχρημα ότι και οι πέντε ετάφησαν εκεί, κι ακόμη περισσότερο ότι μαρτύρησαν εκεί. Ίσως γι' αυτό οι Αβραμέα – Feissel τονίζουν την έκφραση “près de Larissa”. Κανονικά θα πρέπει να αναζητηθεί όχι μόνον το Μαρτύριο αλλά και ένας ναός κοντά σε αυτό. Επομένως, τι αποκλείει η αρχική θέση να ήταν κοντά στη Λάρισα, αφού μέχρι και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο γινόταν πραγματικό «εμπόριο» μαρμάρινων λίθων μέχρι και προς τους πέριξ οικισμούς²²; Είναι εκ των πραγμάτων αδύνατον να μαρτύρησαν στην περιοχή Συκουρίου (στην περιοχή της αρχαίας Γυρτώνης ή Ελάτειας), σε μία αγροτική πολίχνη λίγο έξω από τη Λάρισα (3-4 ώρες με υποζύγιο). Πέρα από το ότι τίθεται υπό αίρεση αν βρέθηκε στο Συκούριο ή στα όρια του τέως Δήμου Συκουρίου (1881 κ.ε.), ο οποίος άγγιζε τα όρια της Λάρισας²³. Πάντως, προκαλεί εντύπωση η μεταφορά της τράπεζας στη Λάρισα την περίοδο που είχε εγκατασταθεί ο νέος μητροπολίτης Αμβρόσιος Κασσάρας, (1900-1910) μέχρι τότε επίσκοπος Πλαταμώνος (1877-1882), αλλά διαμένων τακτικά στο Συκούριο (ιδίως στα 1883 κ.ε.), όπου και ετάφη (1918)²⁴. Μήπως τελικά εδώ είναι το κλειδί της υπόθεσης;

Προς αυτή την κατεύθυνση τείνουν τα εξής στοιχεία:

1) Κι αν ακόμη ο τάφος/Μαρτύριο βρισκόταν στην περιοχή αυτή, ή και εκτός Λαρίσης, στα περίχωρα, δεν μπορεί να μαρτύρησαν σε μία κοντινή πολίχνη τόσα άτομα, με βάση τη σύνθετη και ενίοτε πολύμηνη διαδικασία καταδίκης και εκτέλεσης σε συνάρτηση με τις απαιτήσεις ενός δημοσίου θεάματος. Δηλαδή προηγείτο σύλληψη, φυλάκιση, δίκη με απολογία που συνήθως επαναλαμβανόταν, ώσπου να καμφθούν μερικοί να θυσιάσουν έστω με απλές λατρευτικές χοές, εκ νέου φυλάκιση μέχρι την ημέρα καταδίκης. Μόνον ένας τοπάρχης, όπως διέθετε τέτοιον η Λάρισα, στο κέντρο της επαρχιακής διοικήσεως, στρατηγός ή άρχων/ praeses από το 297 κ.ε., είχε τη δυνατότητα να εγκρίνει θανατικές καταδίκες. Τόσο πολλά άτομα θύματα υποδεικνύουν έναν μαζικό διωγμό, εις βάρος μιας ομοιογενούς ομάδας με υπεροχή λογίων ατόμων, κάτι που ενδείκνυται για ένα μεγάλο αστικό κέντρο.

2) Το γεγονός ότι, η ημέρα μνήμης τους συμπίπτει με μία μεγάλη ρωμαϊκή γιορτή, τα Saturnalia/Κρόνια (17-23 Δεκεμβρίου), δηλαδή με κοινό συμπόσιο πλουσίων και

22. Τζιαφάλιας 1994, 153-154.

23. Μ. Χουλιάρης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα 1973, 184, όπου περιλαμβάνει τα χωριά: Τοπουζλάρ/ Πλατύκαμπος, Καραλάρ/ Ελευθέριο, Σαρτζιλάρ/ Γλαύκη, Μετεσελί/ Μελισσοχώρι, Νέχαλη/ Ομοροφόρι, κτλ.

24. Ν. Παπαδημητρίου, *Η επισκοπή Πλαταμώνος και Λυκοστομίου (Ιστορική Γεωγραφία - Τοπική Εκκλησιαστική Ιστορία)*, Αθήνα 2007², 174, 229 κ.ε., 235.

φτωχών, αφεντικών και δούλων²⁵, δείχνει ακριβώς ότι εντάχθηκαν στην κλασική ρωμαϊκή αντίληψη να θανατώνονται τέτοια θύματα δημόσια και τελετουργικά, σε γιορτές τοπικές και ταυτόχρονα αγγίζοντας τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική προπαγάνδα, για να τονισθεί ο θρίαμβος του κράτους, της Ρώμης. Η Θεσσαλία είχε Λατινόφωνους στην Ύστερη ρωμαϊκή εποχή²⁶, οπότε μία τέτοια ρωμαϊκή γιορτή θα ήταν καθιερωμένη ειδικά στη Λάρισα, ευρισκόμενη πολύ κοντά στα Τέμπη, όπου ετελείτο μία ανάλογη, τα Πελώρια²⁷. Αλλά και η καθιέρωση της μνήμης των Μαρτύρων στα Σατουρνάλια θα ενέτασσε ένα θρησκευτικό πανηγύρι, σε μια μεγάλη γιορτή ευωχίας με δημόσιο γεύμα, προετοιμασία για τη γιορτή της γέννησης του Ανίκητου Ηλίου στο χειμερινό ηλιοστάσιο, επομένως γιορτή εποχικής πρωτοχρονιάς με στοιχεία χειμωνιάτικου καρναβαλιού. Η ευωχία, βέβαια, ήταν η μία πλευρά, γιατί οι γιορτές αυτού του τύπου, οι κρόνιες, σε παλαιότερες εποχές έχοντας ανθρώπινα θύματα, μπορούσαν να αναβιώσουν χάριν θεάματος θανατικές εκτελέσεις, όπως συνέβη με τους αγίους Δάσιο (20 Νοε. 303) και Καισάριο (1 Ιαν., 1^{ος} αι.)²⁸. Οι Ρωμαίοι για τη θανάτωση ποινικών εγκληματιών, αλλά και ούτως ειπείν πολιτικών καταδίκων, όπως ήταν οι επαναστάτες, ή των Χριστιανών, οι οποίοι δεν θυσίαζαν στην Τύχη του αυτοκράτορα²⁹, χρησιμοποιούσαν τα αναπαριστατικά δρώμενα σε ένα δημόσιο θέαμα - γιορτή, που συμβόλιζε τον θρίαμβο της Ρώμης επί των αντιπάλων της³⁰. Επομένως, μπορεί να είναι μία διωκτική πράξη, μεμονωμένη, που έγινε στα Σατουρνάλια, αλλά σε συνάρτηση με τις πολιτικές επιδιώξεις της ενάγουσας ρωμαϊκής αρχής. Στο ύστερο ημερολόγιο της Ρώμης σημειώνεται ως γιορτή (12-18 Δεκεμβρίου) η νίκη του Κωνσταντίου Α΄ το 298 (ή 299/300) στο Andema-

25. H. H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London 1981, 205-207.

26. Ρίζος 2007, 474-489, 477-479, και σημ. 12 όπου βιβλιογραφία.

27. Βάτων, Περί Θεσσαλίας, *FGrHist*. 268 FS: «Βάτων δ' ὁ Σινωπεύς, ...ἐμφανίζει τὴν τῶν Σατουρνάλιων ἑορτὴν ἑλληνικωτάτην, φάσκων αὐτὴν παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς Πελώρια καλεῖσθαι...».

28. L. Parmentier, Le roi des Saturnales, *Revue de Philologie* XXI (1974) 143-149. St. Weinstock, Saturnalien und Neujahrsfest in den Märtyreracten, *Mullus. Festschrift Theodor Klauser, JbAChr* 1 (1964) 391-400.

29. F. Millar, The Imperial Cult and the Persecutions, *Fondation Hardt. Entretiens sur l'antiquité classique* XIX, *Le culte des Souverains dans l'empire romain*, Vandoeuvres 1972, 145- 165.

30. E. Gunderson, The Ideology of the Arena, *Classical Antiquity* 15 (1996) 113-151. K.M. Coleman, Fatal Charades: Roman Executions staged as Mythological Enactments, *JRS* 80 (1990) 44-73.

Για τη σχέση αναπαραστάσεων και καταδίκης Χριστιανών βλ. ενδεικτικά El. A. Castelli, Persecution and Spectacle, Cultural Appropriation in the Christian Commemoration of Martyrdom, *Archiv für Religionsgeschichte* 7.1 (2005) 102-136. D. Potter, Martyrdom as Spectacle, in R. Scodel (ed.), *Theater and Society in the Classical World*, University of Michigan Press 1993, 53-88.

tunnum (Langres) κατά των Αλαμανών, παρόλο που κανείς Χριστιανός εξ αυτού του διωγμού μετά το 303/4 κ.ε., δεν φέρεται να μαρτύρησε στην ανωτέρω ημερομηνία³¹.

3) Η πεντάδα των Μαρτύρων, μια μισή διμοιρία, κατώτερων στελεχών της Εκκλησίας, ως στρογγυλός αριθμός, βάση του ρωμαϊκού δεκαδικού συστήματος, το οποίο προωθούσε η ρωμαϊκή δημοκρατία, συντείνει προς τη μεριά της περίπτωσης κάποιου γενικού διωγμού, ίσως στη μετά το 297 διοίκηση της Θεσσαλίας. Ο Ευσεβίος Καισαρείας, σύμβουλος του Κωνσταντίνου, αναφέρει πάνω στον διωγμό του 303/4 κ.ε. κάτι ανάλογο στο έργο του για άλλους πέντε Μάρτυρες της Καισαρείας, πρωτεύουσας της Παλαιστίνης, οι οποίοι μαρτύρησαν την ίδια ημέρα, όλοι άνδρες και κληρικοί (αλλά κανείς επίσκοπος)³²: 1. Πάμφιλος πρεσβύτερος Καισαρείας, επικεφαλής, δάσκαλος του Ευσεβίου, 2. Ουάλης διάκονος από Αιλία/Ιερουσαλήμ, 3. Παύλος από Ιάμνεια, 4. Σέλευκος στρατιώτης, 5. Θεόδουλος, πρεσβύτερος. Σε αυτούς προστέθηκε ο Πορφύριος, καλλιγράφος μαθητής του Παμφίλου, ο οποίος είχε διαμαρτυρηθεί επί τόπου στο θέατρο για την καταδικαστική απόφαση³³. Στην ομάδα τους προσκολλήθηκαν άλλοι πέντε Ιουδαίοι Χριστιανοί από την Αίγυπτο (1. Ηλίας, 2. Ιερεμίας, 3. Ησαΐας, 4. Σαμουήλ, 5. Δανιήλ). Η πρόταξη ατόμου τιμωμένου στον Ηλία, τον μέγιστο των προφητών, δηλώνει ότι και η β' υποομάδα όπως και η α' έχει έναν επικεφαλής άλλων, φερόντων ονόματα μεγάλων προφητών, δείγμα κοινωνικής αποδοχής³⁴. Στα αγιολογικά κείμενα ομάδων μαρτύρων συνήθως ορίζεται ο αρχηγός ή ανώτερος της ομάδας. Πάντως, η χρήση του αριθμού 5 σε καταδίκες, στα πλαίσια της πολεμικής, θριαμβικής για τη Ρώμη ατμόσφαιρας της αρένας, θα υπέβαλε μία μισή, άρα αδύναμη, διμοιρία. Ή μήπως σχετίζεται με το λούστρον, τον πενταετή παραγωγικό κύκλο που έκλεινε με καθαρτικές θυσίες στη Γη μητέρα (Λυδός, III, 22); Το ζήτημα χρειάζεται σίγουρα διερεύνηση.

Διαφαίνεται, επομένως, η αποτυπωθείσα κατάταξη των Μαρτύρων της Λάρισας να προϋπήρξε σε κάποιο αγιολογικό κείμενο ή σε έκθεση της τοπικής Εκκλησίας, ανάλογο προς το κείμενο του Ευσεβίου ή σε μία σχετική λειτουργική φόρμουλα: «τῆ 18ῃ Δεκεμβρίου μηνός μνήμη τῶν ἁγίων πέντε μαρτύρων τῶν ἐν τῇ πόλει Λαρίση (;) μαρτυρησάντων, Ἰωάννου, Λουκᾶ, Ἀνδρέου, Λεωνίδου και ... (ανωνύμου)».

Τα θύματα ενός μεγάλου τοπικού διωγμού θα πέρασαν από δημόσιο θέαμα σε τοπική γιορτή που δεν μπορούσε να είναι σε άλλο χώρο πέρα από το μεγάλο θέατρο της

31. J. Colin, Les jours de supplices des martyrs chrétiens et les fêtes impériales (Eusèbe, Mart. Palest.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol et Raymond Chevallier*, Paris 1966, 1565-1580, 1571-1572.

32. Delehaye 1897, 129 κ.ε. (passio sanctorum Pamphili et sociorum), 132 (5 Αιγύπτιοι με εβραϊκά ονόματα), 134-135 (Πάμφιλος). Βλ. S. Lieberman, The Martyrs of Caesarea, *The Jewish Quarterly Review* 36.3 (n.s.) (1946) 239-253. J. Patrich, The Martyrs of Caesarea: The Urban Context, *Studies in the Archaeology and History of Caesarea maritima, Caput Judaeae, Metropolis Palaestinae*, Leiden 2011, 1-26.

33. Delehaye 1897, κεφ. 12-14, σ. 135-137.

34. Delehaye 1897, κεφ. 16, σ. 138-139.

περιοχής, της Λάρισας, οπωσδήποτε το αρχαιότερο και ανώτερο ως καλλιμάρμαρο στην Πελασγιώτιδα και τη Θεσσαλία. Τα θέατρα των μεγάλων πόλεων, ήταν χώροι καταδίκης όλων των απόβλητων μιας κοινωνίας, ποινικών κακούργων, αλλά και πολιτικών καταδίκων όπως ήταν οι μάρτυρες που δεν ήταν Ρωμαίοι πολίτες.

Το θέατρο της Λάρισας (εικ. 2) μέχρι τον 2^ο αι. είχε μετατραπεί σε αρένα με μονομαχίες, θηριομαχίες και ενδεχομένως ναυτομαχίες, αφού είχαν αφαιρεθεί μερικές σειρές από τις κερκίδες και είχε στηθεί μαρμάρινο φράγμα³⁵.

Υπάρχουν δύο ενδεικτικά στοιχεία για μία μεταγενέστερη χριστιανική επικάλυψη του αρχαίου θεάτρου της Λάρισας, λόγω των Μαρτύρων που πέθαναν εκεί:

1) Λείψανα χριστιανικών καταλοίπων εντοπίστηκαν στο προσκήνιο του θεάτρου από τον Απόστολο Αρβανιτόπουλο, επιβλέποντα των πρώτων ανασκαφών στη Λάρισα. Συγκεκριμένα αναφέρει : «*τεμάχια μαρμαρίνων θυρωμάτων έκ τινος βυζαντιακής εκκλησίας, ήτις πιθανόν είχε κτισθή ποτε επί του προσκηνίου αυτού*»³⁶. Το σχετικό υλικό δεν σώθηκε. Το πώς μπορεί να προστέθηκαν, μόνον υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί για ένα μνημείο που λειτουργεί μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας. Χρησιμοποιήθηκε ως ναός το κτήριο της σκηνής (προσανατολισμός του θεάτρου στον άξονα Βορράς – Νότος). Στις ανασκαφές εντοπίστηκε βυζαντινό κτίσμα στο δυτικό τμήμα ή και ταφές σε υπερκείμενα στρώματα³⁷. Όταν είναι γνωστό ότι στα θέατρα μαρτυρούσαν και Χριστιανοί, με πιο γνωστό το Κολοσσαίο της Ρώμης, ένας ναός θα τιμούσε τη μνήμη τους, όπως των πέντε Μαρτύρων. Πάντως, δεν βρέθηκαν λείψανα ναού, όπως στο θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα (αριστερή πάροδος), το οποίο ομοίως είχε μετατραπεί σε αρένα όντας δίπλα στη μεγάλη βασιλική του Ασκληπιείου των Αθηνών³⁸. Ωστόσο, αν στη Λάρισα υπήρξε ένα πρότυπο, αυτό θα ήταν του αγίου Δημητρίου, ο οποίος θεωρείται ότι μαρτύρησε σε λουτρό μεν αλλά δίπλα στο θέατρο - στάδιο στη διάρκεια αγώνων³⁹.

2) Τον 6^ο αιώνα στο υψηλότερο σημείο της Λάρισας, δεσπόζοντας σε όλη την περιοχή, κτίζεται η βασιλική στο Φρούριο από τον αρχιεπίσκοπο Αχίλλιο του 6^{ου} αιώνα. Η νέα διευθέτηση του χώρου ήλθε ακριβώς να τονίσει τη νίκη του Χριστού με μία θριαμβική βασιλική ακριβώς πάνω από το θέατρο, σχεδόν σε επαφή και προφανώς επικοινωνία μαζί του. Τη λογική αυτή εκφράζει η Αψίδα του Κωνσταντίνου (315) στη

35. Τζιαφάλιας 1994, 176. Ο Απουλήιος (Χρυσός Γάιδαρος, I, 7, β' μισό του 2^{ου} αιώνα) αναφέρει την τέλεση μονομαχιών στη Λάρισα.

36. Απ. Αρβανιτόπουλος, Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία, ΠΑΕ 65 (1910) 173. Αβραμέα 1974, 125.

37. Βλ. ΑΔ 35 (1980) 275. ΑΔ 50 (1995), Χρονικά Β1, 387-390, σχ. 2. Δεν έχει γίνει ακόμη δημοσίευση της ανασκαφής, ούτε η αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων κατέχει ημερολόγια, δεδομένου ότι λειτουργήσε ανεξάρτητη από αυτή αρχή που έκλεισε την ανασκαφή.

38. Πάλλας 1989, 32 κ.ε., 35-37. L. Pollacco, *Il teatro di Dioniso Eleutereo ad Atene*, Roma 1990, 184.

39. Π. Μ. Νίγδελης, Ο Νέστωρ, ο Λυαίος και τα Πύθια. Ο Βίος του αγίου Δημητρίου υπό το φως νέων επιγραφικών ευρημάτων, στο Στ. Δρούγου *et al.* (επιμ.), *Κέρματα Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τόμ. Β', *Επιγραφική, αρχαιολογία, varia*, Αθήνα 2009, 151-159, και σημ. 4, όπου βιβλιογραφία.

Ρώμη που είχε κτισθεί ακριβώς απέναντι από το Κολοσσαίο δείχνοντας τη νίκη του στις δυνάμεις του διωκτικού παγανιστικού παρελθόντος⁴⁰.

Η τράπεζα των πέντε Μαρτύρων, με αυστηρή λογική, μπορεί να προέρχεται από παντού, όχι μόνον από τη Λάρισα, αλλά δίνει την ευκαιρία να διατυπωθούν μια σειρά από προτάσεις για την ταύτισή τους: αστοί, λόγιοι παρά αγρότες, μέλη της ίδιας χριστιανικής κοινότητας, μπορεί να μαρτύρησαν στον τελευταίο μαζικό διωγμό του 303/304. Ενταφιάσθηκαν όλοι μαζί σε Μαρτύριο, ίσως διότι δεν υπήρχαν πολλά λείψανά τους, ως συνέβαινε συνήθως όταν ρίχνονταν σε άγρια θηρία ή σε πυρά, με τις αρχές να εμποδίζουν την παραλαβή των σορών τους. Ωστόσο, την πρώτη ταφική λατρεία εκτός πόλεως, μακριά από το βλέμμα των στελεχών της εξουσίας, ήλθε η εύπορη Σωτηρία να την ανανεώσει σχεδόν μετά από έναν αιώνα. Συνήθως, τα μεταγενέστερα Μαρτύρια προστάτευαν αποτροπαϊκώς ένα αστικό κέντρο⁴¹. Τάφοι υπήρχαν εκτός πόλεως Λαρίσης, Βόρεια και Ανατολικά στην περιοχή του αεροδρομίου, στον δρόμο προς Αγιά και Συκούριο⁴². Τον 6^ο αιώνα το νέο τείχος της Λάρισας⁴³, την περιόριζε ακόμη πιο πολύ και το Μαρτύριο των πέντε αγίων, αν βρισκόταν στις παρυφές της Λάρισας, θα βρέθηκε ακόμη πιο μακριά από τη νέα βυζαντινή πόλη, κάστρο πλέον. Αλλά αυτό θα συνετέλεσε να καταστραφεί, π.χ. από επιδρομές βαρβάρων, όπως έγινε στη Θεσσαλονίκη (π.χ. 4^ο θαύμα β' Συλλογής,) και τελικά να λησμονηθεί.

Ένα αδέσποτο κατάλοιπο, η τράπεζα Μαρτύρων του Συκουρίου, μία απομονωμένη, ανεπαρκής, πληροφορία για την παρουσία χριστιανικής λατρείας στο αρχαίο θέατρο της Λάρισας μαζί με την απομονωμένη ιστορική πηγή του Μελίτων Σάρδεων είναι τα μόνα στοιχεία που υπάρχουν. Οι τοπικοί διωγμοί έγιναν παντού, αλλά για τη Λάρισα – και τη Θεσσαλία – υπάρχουν ακόμη κενά. Ωστόσο, το όλο υλικό, τα περισσεύματα κλάσματα, αυτό το πλαίσιο παρουσιάζει. Ίσως νέα αρχαιολογικά δεδομένα επιφέρουν επανεκτίμησή του.

40. Ph. Pierce, The Arch of Constantine: Propaganda and Ideology in Late Roman Art, *Art History* 12 (1989) 387-418.

41. Α. Φ. Λαγόπουλος, Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού, *Εθνολογία* 6-7 (1998-1999) 61-92, 83-87.

42. Τζιαφάλιας 1994, 177.

43. Μ. Κοντογιαννοπούλου, Νέα στοιχεία για την παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας, *ΑΕΘΣΕ* 3 (2009), τόμος I: *Θεσσαλία*, 671-676.

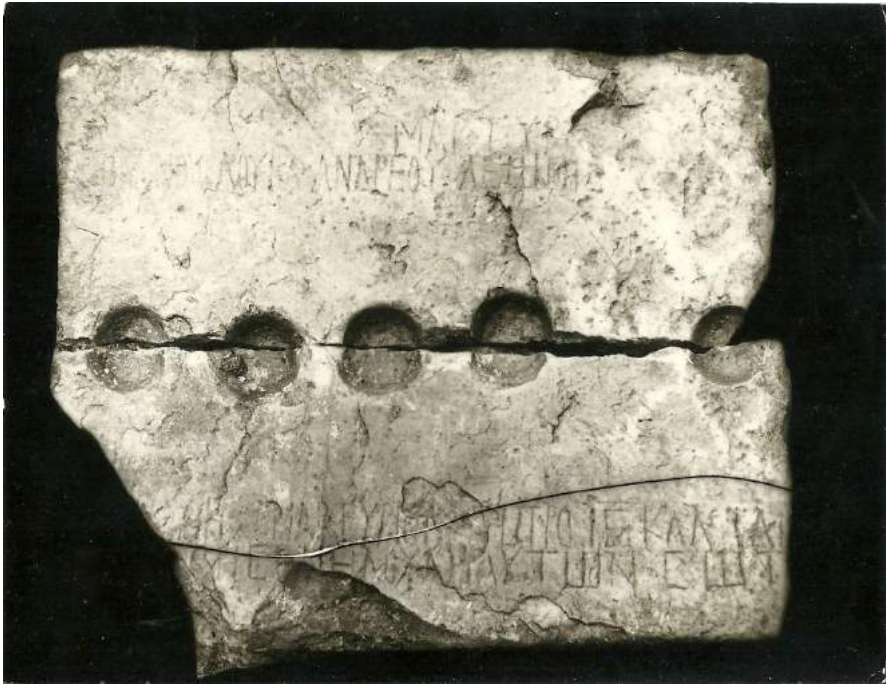
Abstract

**THE FIRST SAINT MARTYRS
AND THE ANCIENT THEATER OF LARISSA**

The present study deals with a marble trapeza of five Christian Martyrs, which was found in 1903 in Sykourion, 20 km. north of Larissa, and is dated in the 4th/5th century A.D. According to its inscription a faithful woman, Soteria, has built the Martyrium of the saints Ioannes, Loukas, Andreas, Leonides, and an anonymous martyr, whose name is vanished. Finally, the five Martyrs were honored at December the 18th, during the days of the roman feast Saturnalia (17-23 December). There was important latin-speaking people in Thessaly. However, these Martyrs, members of a christian community of Larissa and its environs, have names of Apostles - Evangelists and a Martyr Greek bishop, connected with some of the great cities of Greece and Asia Minor churches founded by Apostles. The names perhaps were inscribed in a formula of a text, hagiological or something else, liturgical, etc. Even though the five Martyrs lived in the north environs of Larissa, they must have been martyred in the great marble theater of Larissa, which was already transformed to a roman arena, because the city was the capital of Thessaly district, probably during the last persecution (303/4-311). It is interesting that a century ago Arvanitopoulos claimed that he excavated a christian phase of the marble scene of this great theater. It is a question whether the Larisaeans were celebrating the victims of their faith inside the ancient monument.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αβραμέα 1974: Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν (διατριβή επί διδακτορία)*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27, Εν Αθήναις 1974.
- Delehaye 1897: H. Delehaye, Eusebii Caesariensis de martyribus Palaestinae, *Analecta Bollandiana* 16 (1897) 113-139.
- Πάλλας 1989: Δ. Πάλλας, *Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα*, Αθήνα 1989.
- Ρίζος 2007: Α. Ρίζος, Γύρω από τους επισκόπους Λαρίσης Στέφανο και Αχίλλιο, *Τα Ιστορικά* 47 (2007) 474-499.
- Σοφινός 1984: Δ. Σοφινός, Ο μητροπολίτης Λαρίσης Θωμάς Γοριανίτης (β' μισό του ΙΓ' αιώνα, *Θεσσαλικά Χρονικά* ΙΕ' (1984) 147-161.
- Τζιαφάλιας 1994: Α. Τζιαφάλιας, Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην Αρχαία Λάρισα, Θεσσαλία, *Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), τόμος Β, Αθήνα 1994, 153-178.

Εικ. 1 Βυζαντινό Μουσείο Αθήνας: τράπεζα Μαρτύρων από το Συκούριο Λάρισας (φωτ. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας).

Εικ. 2 Η σκηνή του αρχαίου θεάτρου της Λάρισας (φωτ. Ελένη Γκισιάκη).

ISBN 978 - 618 - 5306 - 20 - 5

Εξώφυλλο: Φίλιπποι, νησίδα Υαλουργείου, ψηφιδωτό Ιπποδρόμου, τέθριππο.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ / ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Π. Π. Γερμανού 38 - Ι. Μιχαήλ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 264748, 900777, 6946461460

e-mail : anstamoulis@hotmail.com • www.biblionet.gr (Σταμούλης Αντ.) • www.osdelnet.gr (Σταμούλης Αντ.)

• www.stamoulisant.gr